

УДК 343.228

Столяр Таїсія Володимирівна –
здобувач наукової лабораторії
з проблем досудового розслідування
Національної академії внутрішніх
справ

Перевищення меж необхідної оборони: поняття, ознаки та види відповідальності в разі виникнення ексцесу

Висвітлено окремі аспекти перевищення меж необхідної оборони. Здійснено аналіз обставин зазначених дій. З'ясовано види відповідальності за перевищення меж необхідної оборони.

Ключові слова: необхідна оборона; перевищення меж необхідної оборони; ексцес оборони; ознаки перевищення меж необхідної оборони; відповідальність.

Право на захист є природним правом кожної людини незалежно від її професійної, фізичної чи іншої підготовки. Кожен може скористатися правом на необхідну оборону, хоча закон і не зобов'язує це право застосовувати. Так, відповідно до ч. 3 ст. 27 Конституції України, кожен громадянин має право захищати своє життя та здоров'я, а також життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Також у ч. 4 ст. 55 Основного Закону зазначено, що кожен має право будь-якими незабороненими законом способами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань [1]. Утіленням конституційних положень є ст. 36 Кримінального кодексу (КК) України, згідно з якою кожна особа має право на необхідну оборону від суспільно небезпечного посягання незалежно від можливості уникнути його або можливості звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Хоча держава й визначила в межах законодавства право громадян на самозахист, проте донині чимало питань, що стосуються інституту необхідної оборони, залишаються не вирішеними як у теорії, так і на практиці.

Науково-практичне дослідження інституту необхідної оборони, а також перевищення меж її правомірності протягом багатьох років привертало увагу численних провідних спеціалістів у галузі теорії кримінального права. Значний внесок у вивчення цих питань зробили такі правознавці, як Ю. В. Баулін, С. В. Бородин, І. М. Гатаулін, М. І. Загородников, А. Ф. Істомін, В. Ф. Кириченко, Ю. І. Ляпунов, В. В. Меркур'єв, М. М. Паше-Озерський, А. А. Піонтковський, І. С. Тишкевич, В. І. Ткаченко, М. І. Якубович та ін. Проте, незважаючи на ґрунтовні напрацювання зазначених авторів, чимало аспектів окресленої проблеми залишаються дискусійними й потребують подальшого наукового аналізу.

Метою статті є з'ясування понятійного апарату необхідної оборони, а також виокремлення ознак і видів перевищення меж необхідної оборони.

Поняття необхідної оборони є одним із дискусійних у юридичній науці, а отже, варто зосередити увагу на тих підходах, що слугуватимуть основою подальшого аналізу. Найчастіше в науковій літературі підтримують визначення необхідної оборони, яке запропонував В. Долопчев: «визнане державою за кожним громадянином право власними силами захищати будь-яке право, своє чи чуже, від протизаконного нападу» [2, с. 320].

Нам цілком імпонує думка А. Ф. Бернера, який визначив необхідну оборону як «захист від справжнього протизаконного посягання, що суперечить праву» [3, с. 144]. Водночас таке визначення уточнюють інші автори, зокрема, на думку С. Баршева, необхідна оборона – це «вимушений захист від майбутнього нападу» [4, с. 132].

До дискусій стосовно визначення необхідної оборони долучались і такі вчені, як Н. А. Неклюдов, В. М. Коробенко, В. І. Антипов, М. В. Володько [2].

На законодавчому рівні поняття необхідної оборони визначено в ч. 1 ст. 36 КК України. Так, злочином не вважають спричинення шкоди особі, яка посягає, у стані необхідної оборони, тобто під час захисту прав та інтересів особи, яка захищається, або інших осіб, а також суспільних інтересів держави від суспільно небезпечного посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Дії в стані необхідної оборони, спрямовані на заподіяння шкоди особі,

яка посягає, можуть посягати в заподіянні тілесних ушкоджень, позбавленні волі, спричиненні матеріальних збитків, і навіть – позбавленні життя.

Вивчення літературних джерел, присвячених явищу необхідної оборони, дало змогу сформулювати власне визначення, згідно з яким це поняття означає активну діяльність, спрямовану на захист охоронюваних прав та інтересів особи, яка захищається, іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від злочинного, суспільно небезпечного діяння шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, вимушеної, необхідної та достатньої за певних обставин для негайного відвернення чи припинення посягання.

У межах законодавчого визначення сутність необхідної оборони полягає в правомірному заподіянні шкоди особі, яка здійснює суспільно небезпечне посягання, особою, яка реалізує своє, гарантоване Конституцією України, право на захист інтересів, що охороняються, від суспільно небезпечних посягань. Проте це не означає, що шкода, заподіяна особі, яка здійснила посягання, може бути будь-якою, що закон ніби ставить цю особу поза законом, дозволяючи заподіювати їй будь-яку шкоду. Інтереси особи, яка здійснила посягання, теж охороняються законом: заподіяна шкода не повинна перевищувати певних меж, не повинна перетворюватися на акт помсти. самочинної розправи над такою особою. Іншими словами, заподіяна шкода не має перевищувати меж необхідної оборони.

Особливу увагу варто приділити особливостям інституту необхідної оборони, адже остання, хоча і є правомірною дією, водночас полягає в заподіянні шкоди іншій особі, що в окремих випадках кваліфікується як злочин. Тут важливого значення набуває питання про підставу необхідної оборони – окремий її елемент, що, з одного боку, відособлений від інших її ознак, а з іншого – є першою та фундаментальною її ознакою. У кримінально-правовій науковій джерелах підставу й ознаки необхідної оборони називають умовами правомірності.

Український дослідник Е. Я. Немировський переконує, що поняття «оборона» містить у собі два елементи – посягання й захист, що повинні відповідати певним умовам [5]. Розглянемо вимоги, яким має відповідати підстава необхідної оборони як суспільно небезпечного посягання. У разі встановлення факту

недотримання вимог, що повинні характеризувати суспільно небезпечне посягання, можна констатувати відсутність стану необхідної оборони. У зв'язку з цим одним зі спірних питань теорії та практики необхідної оборони є трактування поняття «суспільно небезпечне посягання». Слід констатувати, що науковці здебільшого з'ясовують зміст терміна «суспільно небезпечне», не приділяючи належної уваги тлумаченню поняття «посягання», юридичний зміст якого також є неоднозначним і суперечливим. Про це свідчить аналіз окремих норм чинного КК України. У ст. 112, 348, 379 зазначеного Закону посяганням є як власне вбивство, так і замах на вбивство певних осіб. Ураховувати ці положення, на нашу думку, слід і під час розгляду підстав необхідної оборони: посягання варто усвідомлювати як безпосередньо суспільно небезпечні дії, так і замах на вчинення таких дій. Окреслені висновки підтверджують також положення Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» від 26 квітня 2002 р. № 1, де в п. 2 зауважено, що стан необхідної оборони виникає не тільки в момент суспільно небезпечного посягання, а й за умов наявності реальної загрози заподіяння шкоди.

Перевищенням меж необхідної оборони, відповідно до чинного законодавства, визнано випадки, коли під час оборони умисно заподіяно надмірну шкоду. З'ясування меж перевищення необхідної оборони, вивчення правозастосовної практики в цій сфері, а також окремих теоретичних позицій, дає змогу виділити такі основні ознаки предмета дослідження:

1) особа перебуває в стані оборони від суспільно небезпечного, дійсного й наявного посягання та з метою захисту законних прав й інтересів заподіює шкоду особі, яка посягає;

2) заподіяна шкода є тяжкою. Згідно з чинним законодавством, такою шкодою є заподіяння смерті або тяжкого тілесного ушкодження. Отже, заподіяння в стані оборони будь-якої іншої шкоди (середньої тяжкості чи легкого тілесного ушкодження, матеріальної шкоди незалежно від її розміру тощо) особі, яка посягає, завжди перебуває в межах необхідної оборони та не має визнаватися її перевищенням;

3) заподіяння смерті або тяжкого тілесного ушкодження явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці захисту. Формулювання «явно» означає, що особа, яка

захищається, достовірно знає про надлишковість такої шкоди в конкретних умовах, розуміє, що посягання може бути відвернено або припинено й через заподіяння меншої шкоди нападникові. Відповідність же шкоди небезпечності посягання або обстановці захисту визначається з урахуванням тих самих критеріїв, що й під час визначення розміру шкоди в стані необхідної оборони;

4) шкода заподіюється умисно, тобто той, хто обороняється, усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння як такого, що перевищує необхідне й достатнє для негайного відвернення чи припинення посягання, передбачає суспільно небезпечні наслідки – тяжку шкоду, яка не зумовлена небезпечністю посягання та обстановкою захисту, а також бажає заподіяння такої шкоди тому, хто здійснює посягання, або свідомо прагне до її настання.

Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність за спеціальними кримінально-правовими нормами. Умисне вбивство в разі перевищення меж необхідної оборони кваліфікують за ст. 118 КК України, а умисне тяжке тілесне ушкодження за таких самих обставин – за ст. 124 КК України. Заподіяння в стані оборони середньої тяжкості чи легкого тілесного ушкодження, матеріальної чи іншої шкоди, згідно з чинним законодавством України, не є кримінально караним.

Як зазначає І.С. Тишкевич, перевищення меж необхідної оборони може полягати в несвоєчасності або надмірності оборонних дій. Інколи оборона одночасно є своєчасною, однак надмірною за своєю інтенсивністю [6, с. 75].

Варто також звернути увагу на межі вчинення дії (бездіяльності) в часі, що заподіює шкоду. Оскільки такі межі мають початок і кінець, то заподіяння шкоди до чи після них можна розглядати як заподіяння шкоди поза встановленими межами. Тому вихід поза них свідчить лише про те, що шкоду заподіяно за відсутності відповідної на те підстави. Прикладом такого виходу за межі може слугувати так звана «передчасна» або «запізніла» необхідна оборона. У разі передчасної оборони шкоду заподіюють тоді, коли ще не виникло підстав для цього, а в разі запізнілої – після того, як підстава вже перестала існувати і в заподіянні шкоди явно не існує потреби. За обох цих умов відповідальність за заподіяну шкоду слід визначати на загальних підставах.

В. В. Орехов, наприклад, стверджує, що неможливо визнати вдалою спробу вчених обґрунтувати такі критерії відмежування перевищення меж необхідної оборони, як «несвоечасна» («передчасна», «запізніла»). Окремі випадки визнання судовою практикою так званої «запізнілої оборони» видом перевищення її меж необґрунтовані та суперечать закону [7, с. 112].

Особливу увагу варто приділяти визначенню факту щодо особи, яка обороняється від злочинного посягання, адже зазвичай вона перебуває в стані душевного хвилювання, викликаного спровокованим і несподіваним нападом. Тому вона не завжди спроможна адекватно зважити та оцінити характер небезпеки, що загрожує, і захищатись у такий спосіб, який би приблизно відповідав інтенсивності нападу. Такий психічний стан особи, яка обороняється, може спричинити заподіяння особі, яка здійснює посягання, шкоди в розмірі, що об'єктивно перевищує шкоду, що загрожує особі, яка оборонялася. Таку шкоду не завжди потрібно розглядати як заподіяну в разі перевищення меж необхідної оборони. У цьому разі слід урахувувати, що в стані душевного хвилювання, викликаного посяганням, особа, яка обороняється, не завжди може зважити характер небезпеки й обрати співрозмірні способи захисту, а отже, дії особи, яка обороняється, не слід уважати такими, що вчинені з перевищенням меж необхідної оборони.

У стані необхідної оборони здебільшого досить складно визначити, якою має бути «мінімальна шкода» заподіяння якої буде «достатня» для відвернення посягання. Важливим є те, щоб ця шкода не була явно неспіврозмірною порівняно з відвернутою шкодою.

Питання про відповідність інтенсивності оборони інтенсивності посягання потрібно вирішувати на підставі детального аналізу особливостей конкретного випадку суспільно небезпечного нападу або створення реальної загрози посягання, з урахуванням усіх фактичних його обставин, а також психічних і фізичних особливостей особи, яка обороняється, та особи, яка посягає.

Таким чином, визначаючи те, чи йдеться в цьому разі про правомірну оборону, чи її межі було перевищено, необхідно, як слушно викладено в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону»

від 26 квітня 2002 р. № 1, ураховувати в її сукупності такі основні обставини [8]:

відповідність і невідповідність знярядь захисту та посягання;
характер небезпеки, що загрожувала особі, яка захищалася;
обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил, зокрема місце й час посягання, його раптовість, негативність до його відбиття, кількість тих, хто посягав, і тих, хто захищався, їх фізичні дані (вік, стать, стан здоров'я) та інші обставини.

Якщо суд визнає, що в діях особи є перевищення меж необхідної оборони, у вирокі слід зазначити, у чому саме воно полягає (п. 5 Постанови).

Другим різновидом перевищення меж необхідної оборони, як уже було зазначено, є несвоечасність здійснення оборонних дій. Несвоечасна оборона може бути передчасною і запізнілою.

Оборонитися, звичайно, можна від реальної, безпосередньої небезпеки, створеної небезпечними діями особи, яка вчиняє напад. Така небезпека виникає не тільки в момент посягання, а також і тоді, коли існує реальна й невідворотна небезпека негайного вчинення посягання.

Посягання вважається наявним до моменту його закінчення. Для поняття закінченого посягання вирішальне значення мають не юридичні ознаки закінчення складу злочину, а фактичне завершення посягання. Учинення низки злочинів може бути досить тривалим і в часі. Проте під час кваліфікації необхідно зважати також на той факт, щоб між закінченням посягання та заподіяння шкоди не було значного часового проміжку. Потрібно, щоб особа, яка обороняється, перебувала під впливом небезпеки та діяла з метою запобігання їй. Якщо під прикриттям необхідної оборони вчиняється розправа з кривдником, то питання про перевищення її меж відпадає через відсутність самого права на оборону: винна особа підлягає відповідальності й покаранню на загальних засадах, оскільки внутрішнім стимулом діючої особи, що спонукала заподіяти шкоду іншому громадянину, є не намір захистити себе, інших осіб або інтереси суспільства та держави від суспільно небезпечного посягання, а бажання помститися потерпілому, учинити над ним самосуд. Розглядаючи поняття перевищення меж необхідної оборони, необхідно зазначити, що для особи, яка обороняється, далеко не завжди зрозуміло, чи закінчене

посягання, чи воно ще триває, або воно тимчасово перерване й знову може бути продовжене.

Запізніла оборона як вид перевищення її меж наявна за умов, коли:

особа, яка захищається, усвідомлює факт закінчення посягання та відсутність небезпеки його негайного відновлення;

немає значного розриву в часі між закінченням посягання та застосуванням насильства з боку особи, яка обороняється;

особа, яка обороняється, ще перебуває під враженням посягання, яке щойно закінчилося.

Відповідно, перевищення меж необхідної оборони за часом можна констатувати лише тоді, коли суб'єкт керувався мотивами захисту, а також за умови, що між закінченням посягання та заподіянням шкоди особі, яка вчиняла посягання, немає значного часового проміжку; заподіяння шкоди особі, яка вчиняла посягання, передбачає також єдність місця, з яким пов'язане закінчене посягання та запізнілий захист.

Таким чином, перевищення меж необхідної оборони – це умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди (смерті або тяжких тілесних ушкоджень), явно неспіврозмірної з небезпечністю посягання або явно невідповідної обстановці захисту. Зважаючи на це, можна вирізнити два види ексцесу оборони. Перший вид такого ексцесу (перевищення меж допустимої шкоди) наявний там, де під час захисту від посягання відносно невеликої суспільної небезпечності (наприклад, у разі припинення порушень громадського порядку, непокори або опору представникові влади й інших подібних посягань) особа, яка захищалася, умисно заподіює тому, хто посягає, смерть або завдає йому тяжких тілесних ушкоджень. У цьому разі заподіяна тому, хто посягає, тяжка шкода явно не відповідає небезпечності посягання. Другий вид ексцесу (перевищення меж достатньої шкоди) передбачає, що особа, яка захищається, усвідомлюючи свою очевидну перевагу над особою, яка посягає, умисно, без необхідності позбавляє її життя або завдає тяжких тілесних ушкоджень, тобто заподіює тяжку шкоду, явно більшу, ніж вона достатня в сприятливій обстановці захисту, що склалася для того, хто захищається. Верховний Суд України вважає за необхідне з'ясовувати, чи мав той, хто захищався, реальну можливість

ефективно відвернути посягання іншими засобами, із заподіянням меншої шкоди.

Згідно із законом, ексцес оборони можливий там, де заподіяна тому, хто посягає, тяжка шкода (смерть або тяжкі тілесні ушкодження) явно не відповідала або небезпечі посягання, або обстановці захисту. Явність такої невідповідності означає, що заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди повинно перебувати в очевидній, різкій невідповідності або з небезпекою вчиненого посягання, або з обстановкою захисту, що склалася для того, хто захищається. Водночас особа, яка захищається, повинна усвідомлювати явну невідповідність тяжкої шкоди, яку вона заподіює тому, хто посягає. Вирішальним тут є суб'єктивне ставлення особи, яка захищається, до заподіяної шкоди. Звідси також випливає, що про перевищення меж необхідної оборони може йтися лише за наявності умислу. Тому не є ексцесом оборони заподіяння тяжкої шкоди з необережності. До того ж, відповідно до ч. 5 ст. 36 КК України, не є перевищенням меж необхідної оборони та не передбачає кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає, будь-якої шкоди в зазначених ситуаціях, аж до позбавлення його життя.

Таким чином, констатування перевищення меж необхідної оборони передбачає такі умови: наявність суспільно небезпечного посягання, від якого можлива необхідна оборона; заподіяння шкоди з метою захисту правоохоронюваних інтересів; заподіяння смерті без необхідності, явно не викликаной характером і небезпекою посягання та обстановкою захисту; спричинення смерті потерпілого або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження умисними діями винної особи.

Відповідно, обстановку захисту слід визначити як реальні можливості й засоби того, хто захищається, для відвернення чи припинення посягання. Відносно сприятливою слід визнати таку обстановку захисту, коли особа, яка захищається, має та усвідомлює свою явну перевагу над особою, яка посягає. Несприятливою для особи, яка захищається, слід уважати таку обстановку захисту, коли реальні можливості за відвернення

суспільно небезпечного посягання були відносно рівними, а тим більше, поступалися можливостям того, хто посягає. У такій обстановці особа, яка захищається, для успішного відвернення посягання змушена заподіювати тому, хто нападає, тяжку шкоду. Така шкода є виправданою, оскільки лише вона є як необхідною та достатньою для успішного відвернення посягання.

Зважаючи на викладене, перспективним напрямом подальших наукових розвідок має бути вирішення питання про те, коли наявна караність діяння в разі перевищення меж необхідної оборони та коли таку караність взагалі виключають. Окремі аспекти цього питання залишаються недостатньо дослідженими, оскільки вбивство за умов перевищення меж необхідної оборони є різновидом убивств за пом'якшуючих обставин, особливостями якого є специфічна обстановка його вчинення та інші додаткові ознаки, що характеризують зміст посягання на життя потерпілого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Коробенко В. М. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін. ; [за ред. М. І. Мельника, В. А. Климента]. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : Прав. джерела, 2002. – 432 с.
3. Бернер Ф. Ф. Учебник уголовного права. Части общая и особенная (с примечаниями, приложениями и дополнениями по истории русского права и законодательству положительному). Часть общая. / А. Ф. Бернер. – СПб. : Тип. Н. Тиблена и комп., 1865. – 941 с.
4. Баршев С. И. Общие начала теории и законодательств о преступлениях и наказаниях / С. И. Баршев. – М. : Университет. тип., 1841. – 250 с.
5. Немировский Е. Я. Советское уголовное право / Е. Я. Немировский // Антологія української юридичної думки : [у 10 т.]. – К. : Юрид. кн., 2004. – . – Т. 7. – 2004. – 528 с.

6. Тишкевич И. С. Условия и пределы необходимой обороны / И. С. Тишкевич. – М. : Юрид. лит., 1969. – 216 с.

7. Орехов В. В. Необходимая оборона и иные обстоятельства, исключающие преступность деяния / В. В. Орехов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 217 с.

8. Про судову практику у справах про необхідну оборону : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квіт. 2002 р. № 1 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2004. – № 12.